

УДК: 140.8

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІЧНА МЕНТАЛЬНІСТЬ І «ДУХ КАПІТАЛІЗМУ»

Бондаренко О.В. (м. Запоріжжя)

Анотація

Суспільні реалії сучасної України обумовлені особливостями української національної економічної ментальності, яка має специфічні прояви у соціально-економічному вимірі автоматизмів та моделей мислення людини.

Social realities of modern Ukraine are conditioned by the features of the Ukrainian national economical mentality that has its specific manifestations in socio-economic dimensions of men's mentality models.

Ключові слова

НАЦІОНАЛЬНА МЕНТАЛЬНІСТЬ, НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІЧНА МЕНТАЛЬНІСТЬ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ПРОСТІР, ЕКОНОМІЧНА СВІДОМІСТЬ, СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

Вступ

Формування цивілізованого ринкового суспільного середовища новітньої України невіддільне від аналізу явищ і феноменів, із яких складається соціально-економічний поступ країни. Поміж феноменів і чинників, здатних впливати на розвиток сучасного українського соціуму, особливе місце належить феномену національної економічної ментальності. Складні соціальні процеси завжди потребують відповідного концептуального осмислення. У сучасних концептах вітчизняних філософів, соціологів, політологів й інших науковців проблематика ментального є обов'язково присутньою складовою дослідження.

Ментальний чинник постає суттєвим фактором динаміки соціально-економічних процесів сучасного українського суспільства, зіставлення їх перебігу з уявленнями про "психічне", "психологічне", "духовне" у суспільному розвитку, про "психологію" вітчизняного суспільного індивіда, "психологію епохи", "психологію нації" надає можливість виявити зміст та напрямки розгортання людської життєдіяльності, оцінити міру їх ефективності на перспективу.

Мета статті:

Показати національну економічну ментальність як чинник соціально-економічних процесів, що відбуваються у сучасній Україні, дослідити відповідність соціальної й індивідуальної свідомості громадянина новітньої України "економічним" якостям та алгоритмам, виявити взаємозв'язок особливостей сучасної української економічної ментальності із системою економічних і соціально-культурних кодів,

архетипів, міфологем, що є змістовними та функціональними характеристиками так званого “духу капіталізму”.

Обговорення проблеми

Соціальні й соціально-економічні реалії сучасної України вимагають дослідження властивостей та засад української національної економічної ментальності в аспекті її схильності рисам заповзятливості, підприємливості, “ринковості”. Ринкова економіка вимагає від своїх суб’єктів бути носіями певної свідомості, з характерними для неї індивідуально-психологічними та соціально-психологічними (ментальними) якостями, передбачає наявність у своїх суб’єктів «духу капіталізму». Ментальний феномен, за яким ховається своєрідна метатеорія свідомості у вимірах соціального та духовно-культурного життя, показує як об’єктивовані “координати” реалізації людської свідомості у реаліях суспільної дійсності, так й суб’єктивні індивідуальні трансформації зовнішнього об’єктивного досвіду, що утворюють певний ідеал особистості як специфічно-унікального буття окремої людини. Отже, у співвідношенні з поняттям “національна економічна ментальність” дослідження ринкових якостей соціальної та індивідуальної свідомості громадянина новітньої України набуває нових ознак виразності, відтінків, можливостей концептуалізації.

Поняття ментальності у суспільствознавчі науки прийшло як розгортання уявлень про “психологію” суспільного індивіда, “психологію епохи”, “психологію нації”. У цих уявленнях йшлося не про “чистий” психологізм, не про підміну соціальних й економічних мотивацій психологічними, а про різноманітні *культурні основи* соціальних, економічних, правових відносин, які яскраво віддзеркалювали співвідношення індивідуального і загального у суспільному житті й людській самосвідомості. Через ідеологічні причини поняття “ментальність” довгий час знаходилося поза межами уваги вітчизняних науковців. Тільки у 90-ті роки ХХ століття, з початком розбудови української незалежної держави, філософи, історики, соціологи, політологи, соціальні психологи повернулися до його дослідження. Доцільно погодитися із зауваженням В.Храмової: “Сьогоднішня актуалізація проблеми української ментальності пов’язана з тим, що необхідно знати, хто ми є, аби будувати державу, адекватну нашій вдачі” [1, с. 179]. Посеред найважливіших знань для розбудови “адекватної нашій вдачі” держави значне місце посідає знання про особливості української економічної ментальності. Слід зазначити, що в останні роки феномен ментальності все частіше вивчається вітчизняними науковцями, проте спеціальних досліджень природи та особливостей національної ментальності України в аспекті її економічно-спрямованих властивостей наразі майже немає. Р.Додонов, І.Бичко, О.Донченко, В.Пилипенко, О.Злобіна, Н.Соболева, Є.Головаха, М.Попович, С.Кримський, Ю.Пачковський, С.Пролєєв, І.Старовойт, О.Нельга, А.Ручка й інші зосереджувались на різноманітних, проте не власне “економічних”,

властивостях національної ментальності, а саме – найбільш суттєві риси етнічної ментальності України, ментальна співзвучність української та європейської філософських традицій, ментальність як атрибут суб'єктивної реальності українського соціуму, психоемоційний світ людини як суб'єкта національної культури тощо.

Потреби теорії й практики побудови цивілізованого суспільства в Україні ставлять на порядок денний питання вивчення національної економічної ментальності України, зокрема, в аспекті її привернутості підприємницьким характеристикам та алгоритмам суто ринкової свідомості, схильності сучасним моделям соціально-економічної поведінки людини. У визначенні поняття “ментальність” мають місце різні підходи, існує багато розбіжностей. Проте, у цілому, ментальність (з лат. mens – розум, спосіб мислення, душевний стан) – це спосіб мислення, загальна духовна настроєність людини, групи [2, с. 263]; глибинний рівень індивідуальної та колективної свідомості, сукупність установлень й схильностей індивіда або соціальної групи діяти, мислити, почувати й відтворювати світ певним чином [3, с. 176]. У латинській мові mens, mentis означає будь-яке духовне явище чи діяльність: розум, мислення, обдумування, думка, образ мислення, душевний склад, характер, схильності, а також бажання, намір, план [4, с. 420]; пізньолатинське mentalis – “те, що від інтелекту”. Ментальність – це поняття для визначення структури й рівнів мислення; сформована система елементів світосприйняття, яка зумовлює відповідні механізми поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних спільнот та індивідів, включає сукупність ціннісних, символічних, свідомих й підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення, які визначають здатність цих спільнот та індивідів до адекватного сприйняття чи дії [5, с. 212]. Ментальність формується як результат традицій, культури, соціального середовища життєдіяльності людини. Вона й сама їх формує, виступаючи їх неявним (й наявним) джерелом, фіксуючи сталу структуру внутрішнього світу людини щодо сприйняття нею конкретних суспільних ситуацій та оточуючої її реальності у цілому.

Національна ментальність – це загальна для соціально-політичної або етнічної спільноти людей сукупність характеристик поведінки та мислення, за допомогою яких можна оцінювати та прогнозувати соціальні реакції людей на певні події у конкретній країні. Вона є алгоритмічним компонентом розуму народу. Вона виявляється в умінні вибирати (відбирати, перебирати) дані, внаслідок чого народжується знання (розуміння, сприйняття). Вона є здатністю нації робити вибір у найширшому сенсі слова: вибір між добром і злом, вибір своєї еліти (політичної, ділової, інтелектуальної, духовної), вибір типу державного устрою, *видів соціально-економічної діяльності*, способу життя тощо. Народ, як і окрема особистість, у своєму житті керується інтелектом, бажаннями, потребами, інтересами, почуттями, вигодами – тлом яких

виступає ментальний феномен. Завдяки йому соціальна дійсність постає не як хаотичний історичний процес, а як наслідок доцільної суспільної діяльності з подолання соціальної змістовної невизначеності й ентропії. Національні ментальні архетипи поведінки й мислення проявляються у фантазіях і сновидіннях, у політичних устремліннях і *економічних прагненнях*, у релігійних надіях і наукових досягненнях, у бажаннях і мріях, – представляючи апіорні умови розуміння й сприйняття, будучи певною трансцендентальною схемою або структурою, в якій знайшов втілення досвід життєдіяльності всього народу в історичному розрізі. Ментальні архетипи допомагають націям постійно відтворювати самих себе, підтримувати зв'язок зі своїм історичним минулим, наповнювати змістом сьогодення. За твердженням С.Кримського, під менталітетом нації слід розуміти “не стільки і не тільки особливості психологічних характеристик народу (феномен “національної душі”), скільки формоутворення національної свідомості, які відповідають певному способу життя та буттєвому досвіду” [6, с. 278].

Значними є відмінності менталітетів націй. Вони допомагають людині усвідомлювати свою етнічну приналежність та виступають засобом передачі від покоління до покоління національних форм *соціально-економічного* (того, що цікавить нас у першу чергу) та іншого досвіду. Менталітет надає можливість зрозуміти сенс господарської (економічної) діяльності нації, віддзеркалює особливості ставлення до праці, до власності тощо. З поняттям “національна ментальність” щільно пов'язані такі поняття, як: національна (етнічна) психологія, національний характер, народна пам'ять, національна мрія, національна ідея, національний інтерес, національна міфологія, національна свідомість (самосвідомість), національний інтелект тощо. Загальним у цих поняттях є те, що ними фіксується своєрідність певного національного суспільства, певного народу, ними акумулюються особливості національної історії, *економічного устрою*, специфіка географічного середовища, соціального й культурного розвитку. При цьому поняття “ментальність” (менталітет) є більш широким, ніж названі у перерахуванні. Феномен економічної ментальності щільно пов'язаний із соціально-економічною сферою життєдіяльності людини та суспільства. Ще на початку ХХ століття відомий український економіст і мислитель М.І.Туган-Барановський звернув увагу на те, що механізми та зміст господарчої діяльності суспільства у багато чому регулюються світом психологічних почуттів людини, трудовими традиціями, релігійними настановами, національними самосвідомістю й характером, духовним складом особистості, тобто тим, що складає сутність ментального феномену [7, с. 7]. Ментальність варта того, щоб віднести її до могутніх важелів соціально-економічного розвитку, вагомих сил здійснення процесів соціально-економічної суспільної життєдіяльності.

Ментальний контекст соціально-економічної життєдіяльності людини сприймається як складний й багатофакторний. Сьогодні місце

доктрини “економічної людини” остаточно посіла доктрина “соціальної людини”. Принципова відмінність доктрини “соціальної людини” полягає в іншій трактовці свідомості людини, а, отже, і поведінки людини як її (свідомості) прояву: у царині господарської (економічної) діяльності людина перебуває у ситуації впливу складного комплексу факторів, природа яких сягає найрізноманітніших соціально-філософських обґрунтувань та соціально-психологічних (ментальних) глибин. Особистість суспільного суб’єкта соціально-економічної активності стала сприйматися як складне ціле. Економічна свідомість й ментальність та поведінка людини визначаються сукупністю чинників. Серед них є певні зовнішні регулятори (державна політика, особливості навколишнього соціального середовища тощо), а також внутрішні чинники – які визначаються структурою особистості людини, її світоглядом й таке інше, тобто параметрами її ментальності. Економічна ментальність – це ментальність, яка “обслуговує” економічну сферу (економічний рівень) життєдіяльності людини та суспільства. Економічна ментальність – це узагальнене поняття для позначення стійкого порядку мислення людини (людей) та організації індивідуально-психологічної і соціально-психологічної структури її (їх) особистості в сфері економічної (господарської) життєдіяльності суспільства. Цей порядок мислення і ця структура “психології” поєднують у собі як свідоме (маються на увазі алгоритми, моделі, “звички” мислення й поведінки), так і несвідоме (таке, що “спрацьовує” автоматично, на рівні автоматизмів мислення й поведінки) при сприйнятті людиною тих чи інших реальних або уявлюваних (умовних) ситуацій, в яких вона перебуває або які “програмує” як стратегію поведінки, – і все це стосовно до економічної (господарської) сфери життєдіяльності людини та суспільства. Ця сукупність розумових й поведінкових навичок, соціально- та індивідуально-психологічних установок, уявлень та звичок людей (в сфері економічної активності) являє собою деяку цілісність, що має цілком певний внутрішній “зміст”, досить жорстко поєднує свої складові “елементи”, має чіткий формоутворюючий принцип, – і виводить нас на узагальнююче поняття економічної ментальності. Ментальність народу укорінена у вихідні умови його життя, і економічна ментальність, таким чином, є фундаментальною, дуже суттєвою складовою, і соціально-культурним стрижнем, що супроводжує функціонування національного соціуму у соціальному просторі та в історичному часі свого існування. Вона виходить із граничних факторів буття певного соціуму і віддзеркалює їх мовою економіки (засад господарювання) цього соціуму, через економічну активність його представників. Економічна ментальність певного народу існує, розвивається, відтворюється разом з ходом суспільної історії цього народу, вбираючи, відбиваючи і висвітлюючи всі зовнішні події та внутрішні фактори цієї історії, постійно залишаючись важливою характеристикою економічної (господарської)

активності її носіїв. Принципи та механізми економічної активності людини (суспільства) не виникають заново з кожною природною або соціальною подією, вони постійно відтворюються (змінюючись чи ні); і за цією їх цілісністю, що, видозмінюючись, зберігає себе як ціле, стоїть категорія економічної ментальності. Вона має певну структурну ієрархію, яка включає різні складові – від більш фундаментальних і стійких, які утворюють її основу (певний ментальний архетип), до більш поверхневих і рухливих, які можуть перебувати ще у стані зародження, еволюційного змінювання або руйнування.

Отже, економічна ментальність – це філософська категорія, яка узагальнено відображає рівень національної соціально-економічної свідомості суспільства, соціальних груп й верств населення, окремих індивідів, сприйняття ними суті економічної (господарської) діяльності, ціннісних орієнтацій, інтересів, потреб, що зумовлюють спонукальні мотиви певної соціально-економічної активності. Існування людини як економічної істоти, як суб'єкта соціально-економічної активності, яке полягає у свідомій реакції її на певний стан соціально-економічного світу, передбачає цілком конкретне ментальне підґрунтя, проявлення закономірностей свідомості й мислення такої людини у вимірі ментального феномену. Це можна віднайти й показати, якими є форми та механізми перебігу соціально-економічних процесів у сучасній Україні, розвитку й саморозвитку економічної сфери її суспільного життя та якою постає економічно-орієнтований зміст ментальності національного суб'єкта, що, власне, обслуговує таку економічну ситуацію?

Економічна ментальність – як ментальність у пристосуванні до економіки (господарства) як сфери життєдіяльності суспільства – реалізується у певних формах та механізмах економічної (господарської) активності людини. У сукупності вони (ці форми та механізми) становлять сутність так званого “духу капіталізму”, власне “економічного” аспекту в економічній ментальності. Про що йдеться? “Дух капіталізму” – як історико-культурна ситуація економіки у вузькому розумінні цього феномену – це народження промислової доби в історії людства, коли людською історією були “змодульовані” певні правила, що радикально змінили механізми й сенси активності людини у світі та почали формувати зовсім інші – “економічні” – соціокультурні програми людської життєдіяльності, а саме: народження людського “Я” Нового часу як самостійного та самодостатнього діяча (у першу чергу, у сфері економіки), спроможного діяти “від себе”, покладаючись лише “на себе”. Відбувався процес становлення індивідуалістичної культури. Нова соціальність творилася як процес й результат соціальної активності конкретної людини, що перебуває “сам на сам” з оточуючим культурним та соціально-економічним світом, як реалізація “духу капіталізму”. За таких умов суттєвою характеристикою соціального образу людини постає її “економічна поведінка”, тобто предметно-практична діяльність соціального суб'єкта у сфері соціально-економічній, яка (поведінка)

виступає окремим випадком, одним із різновидів соціальної поведінки індивіда у світі та у суспільстві у цілому, є способом здійснення соціально-економічної діяльності індивіда, що синтезується його (індивіда) мотивами, очікуваннями та установками. Економічна поведінка конститує людину як суб'єкта економічної діяльності (активності), є певним чином специфічним поняттям тлумачення соціальної реальності та людини у ній. Економічна поведінка – це і сукупність (система) цілком певних форм “чисто” економічної активності суб'єктів такої активності, із економічною свідомістю (стрижневим ядром якої виступає відповідна ментальність) та економічною “функцією”.

Економіка, як специфічна сфера життєдіяльності суспільства, підпорядкована системі певних принципів. Усі вони знаходять своє віддзеркалення в алгоритмах розгортання економічної ментальності. Посеред таких принципів основними є такі. Принцип економії – тобто ощадливості, бережливої витрати будь-чого. Англійською мовою есопому означає і господарство (поряд з есоpomics) і ощадливість. Цей принцип інтерпретує економність як економічну раціональність (наприклад, “економічні” архетипи за М.Благом, або “ідеальні типи” за М.Вебером). Принцип максимізації (у традиції західної соціології й соціальної філософії) – він є підґрунтям специфіки економічної поведінки (й ментальності). Сутність його: максимум ефекту (досягнення, успіху, користі, зиску тощо) за мінімуму витрат внутрішніх і зовнішніх ресурсів індивіда (суспільства). Німецьким соціологом М.Вебером у соціологічну науку було уведене поняття цілераціональності (цілераціональної поведінки), яке згодом і трансформувалось у максимізаційну парадигму, яка й досі становить підґрунтя переважної частини визначень сутності економічної активності. Цілераціональність М.Вебера означає раціональність способу здійснення поставленої мети, як глибинної властивості “людської натури”, відбиває родовий сенс соціальної поведінки. Максимізаційне тлумачення економічної поведінки додає до цього підпорядкування раціоналізму людській діяльності, її прагматичну мотивацію. Установка на максимум досягнень, максимум одержуваних благ як певна модель економічної (господарської) життєдіяльності. Принцип максимізації можна вважати окремим випадком більш універсального принципу – принципу економії. В одних випадках принцип економії можна розглядати як імператив максимізації (за акценту на кінцево-результатійному боці дії), а в інших – як імператив мінімізації, коли акцент переносять на внутрішні, особистісні засади й детермінанти. У першому випадку максимум досягнень за мінімуму витрат, у другому – мінімум витрат за максимум досягнень, залежно від того, що за конкретних умов або в конкретній ситуації важливіше для індивіда. В усіх випадках, коли йдеться чи то про максимізацію успіху, чи то про мінімізацію витрат, ми маємо справу із різними проявами того ж самого принципу, із нероздільною сукупністю взаємо зумовлюючих і взаємо

протилежних понять максимізації й мінімізації. Останнє можна вважати бажанішим як таке, що більшою мірою відповідає природі прийдешнього пост-економічного суспільства, господарське життя якого здійснюватиметься головним чином у відтворювальному режимі, тобто за умов високого рівня життєзабезпечення й обмеженості ресурсів "чистої" природи воно буде здебільшого орієнтуватися на мінімізацію витрат. Принцип оптимізації – він є перетворенням принципу максимізації, названого вище, з урахуванням критеріїв максимізаційного вибору в реальній економічній поведінці. Оптимізаційна модель економічної поведінки є обмеженням максимізаційної моделі її реалістичним різновидом, пов'язаним із обранням найкращого за конкретних умов варіанта дій. Слід враховувати той факт, що в оптимізаційній моделі реальної економічної (господарської) поведінки закладена ціла низка критеріальних умов, суперечностей й ускладнень. Ними, наприклад, є: неповнота знань суб'єкта економічної активності, що унеможлиблює здійснення оптимального вибору; чинник невпевненості суб'єкта при здійсненні оптимального вибору; ірраціональність інноваційних (підприємницьких) дій, що не підлягають раціональній реконструкції; інтелектуальна обмеженість суб'єктів, які приймають рішення і здійснюють вибір; наявність об'єктивних чинників, що стримують ризик, тощо.

Принцип методологічного індивідуалізму – цілераціональність поведінки М.Вебера має на увазі локального індивіда як такого, як суб'єкта-носія соціально-економічної активності. У цьому вимірі людина постає як соціальна істота, як осередок чи перетин нескінченної множини соціальних зв'язків у сфері економіки, як її принциповий суб'єкт, носій економічної (господарської) активності. Принцип методологічного індивідуалізму цілком прийнятний як, зокрема, соціологічний інструмент опису такої людини, а цілераціональність в цьому сенсі постає як певна "ідеальна модель" економічної (господарської) життєдіяльності людства (і людини), що претендує на загально історичне значення. Вона може на це претендувати ще й тому, що фактично поєднує, з'єднує між собою усі три названі принципи функціонування економічної сфери суспільства (максимізації, мінімізації, оптимізації). Раціональність мети і раціональність способів її досягнення атомізованим соціальним індивідом передбачають і максимізацію очікуваного результату, і мінімізацію витрат на його одержання, або, що те ж саме, оптимізацію їх. Принцип заповзятливості, підприємливості – постає це не тільки і не стільки звичайною складовою системи принципів економіки як цілісної системи господарювання, скільки тим, що складає і відтворює внутрішній механізм (принцип) існування, розвитку та саморозвитку економіки в історії людства. Він постає своєрідною "філософією" економіки. Феномен підприємництва безпосередньо пов'язаний із економічною ментальністю. Підприємництво є сукупністю економічної функції та психологічного типу. Феномен підприємництва, крім соціокультурного, має індивідуально-

психологічний аспект – згідно з яким підприємництво (як форма економічної, господарської активності людини) обов'язково має вихід на певну систему параметрів й характеристик індивідуальної свідомості людини-носія підприємницької функції у світі, які (ці параметри й характеристики) “супроводжують” підприємницьку активність. Вони є, з одного боку, формою заломлення в індивідуальній свідомості підприємця як соціальної фігури об'єктивних рис суспільної реальності, з іншого боку, вони мають безпосереднє відношення до сутності економічної ментальності. Зрозуміло, що і економічна функція підприємця, і психологічний тип його особи як такої мають безпосереднє відношення до формування певних характеристик економічної ментальності у цілому.

За економічною функцією підприємця та психологічним типом його особи прихований, як змістовний атрибут, соціально-економічний індивідуалізм. Економічний індивідуалізм – це тип соціальної поведінки, форма соціальної адаптації людини, принцип організації й самоорганізації життя індивіда у суспільстві, згідно з яким стверджується первинність та пріоритетність окремої людини, тип світогляду, в основі якого лежить протиставлення окремого індивідуума суспільству, що включає широкий діапазон орієнтацій, принцип свободи індивіда, що реалізується в усіх сферах життя (перш за все, у соціально-економічній). Індивідуалізм – це уявлення про людську дію як про систему, що зсередини та ззовні самоорганізується. Економічно-орієнтований вимір людської ментальності є індивідуалістичним. Праця (господарча, економічна активність), спонукання до неї виступають не стільки зовнішньою, скільки внутрішньою (індивідуалістичною) потребою, яка визначає змістовну цілісність людської життєдіяльності, життєвого світу людини в цілому. Опинившись сам на сам із світом та суспільством, відповідно до цієї ситуації, людина має “довести” світу й суспільству свою присутність у соціумі – організувати її собі засобами господарської (економічної) діяльності і, як наслідок, засвідчити себе у світі й суспільстві через матеріальні статки, соціальні зв'язки, психологічний комфорт, політичний голос. Отже, як окремому різновиду соціальної поведінки, економічній поведінці людини притаманна своя специфіка. Людина у цьому випадку виступає як осередок універсальних соціокультурних людських якостей, такою що принципово реалізує економічну активність у складній цілісній системі життєдіяльності суспільства. Суб'єктом економічної сфери суспільства, суб'єктом економічної поведінки виступає людина не як *homo economicus*, а як *homo sapiens*. І є низка параметрів, які показують принципові атрибути економічної форми активності людини. Такими атрибутами є: економічна раціональність, цілераціональність дій людини, раціональність ставлення до світу, прагматична мотивація, підприємливість, хазяйновитість, соціально-економічний індивідуалізм, активність людини

як економічного суб'єкта, особлива соціально-психологічна мотивація, готовність й здатність до різних видів ризику, відповідальність за свою долю, спроможність йти не “від ситуації”, а “від себе” (і необхідність такої орієнтації), мотивація до праці як складова мотивації до життя, діяльна самосвідомість, прихильність певній діловій моралі й інші. Історико-культурний аналіз вітчизняної суспільної історії, соціально-філософські розвідки й спеціальні культурологічні дослідження, прикладні соціологічні дослідження й таке інше репрезентують українську національну економічну ментальність як привернуту означеному вище “духу капіталізму”, як схильну механізмам цивілізованої ринкової економіки.

У міфології, як історично однієї із перших форм уявлень про світ українського народу, в її сюжетах й принципах, “ховається” цілком певна ментальність, переважно індивідуалістична за своєю суттю, а саме: гармонія буття міфологічної національної картини світу (з усіма її проявами – природним, господарським, побутовим, емоційним тощо) була не наперед “первинною”, а виступала наслідком принципів й норм, за якими людина здійснювала свою життєдіяльність, складаючи цілком практичні стосунки з божествами. Особливістю давньоукраїнського міфологічного світогляду слід вважати те, що людина не розчиняється у Всесвіті як його пасивна частка, над якою мають абсолютну владу сили цього Всесвіту у вигляді певних міфологічних істот, – а була виокремленою самостійною реальністю, яка мала свої координати, характеристики та принципи протиставлення Всесвіту своїх бажань, інтересів, механізми реалізації своєї присутності у ньому. Давньоукраїнська міфологія як світоглядна система формувала й обслуговувала переважно індивідуалістичний тип мислення – самовдосконалення людини як самостійного персонажу світу. Потужний ментальний потенціал релігійної свідомості так само бере участь в організації життєдіяльності людини. Особливості християнської релігійної свідомості в історії України (та її вплив на національну ментальність) в аспекті взаємозв'язку індивідуалізм – колективізм, за яким ховається міра легкості переходу до “духу капіталізму”, дозволяють пояснювати характеристики ментальності своїх суб'єктів у позарелігійному сенсі. Особливості православної етики й мотивації праці, власності та багатства, що формували вітчизняну економічну культуру й соціально-економічну свідомість (ментальність), не заперечуючи загальний християнський тип “економічної людини”, надають змогу зрозуміти вітчизняну своєрідність, виробляти свої форми ринкової поведінки та ринкової культури, які є адекватними українським традиціям. Спрямованість рис ментальності України радянських часів була анти-ринковою, заперечувала можливість моделей сучасної економічної поведінки людини, співвідношення індивідуалізму – колективізму у ній було не на користь індивідуалізму. Найбільш суттєвими чинниками, які формували анти-індивідуалістичні (анти-ринкові) риси ментальності українця радянського зразку, слід вважати такі: перешкоджання з боку

суспільної системи формуванню самодостатньої автономної особистості з метою більш легкого здійснювання над людиною суспільних контролю й управління; відсутність в механізмах суспільної життєдіяльності позиції людини сам на сам зі світом, що є принциповою для становлення індивідуалістичності економічної ментальності (отже, практична відсутність індивідуалістичних рис ментальності); втрачання економічними відносинами своєї самостійності у суспільній системі через вторгнення в їх зміст уможливлених ідеологічних конструкцій (отже, людина поставала функціональною одиницею економіки, а не вільним виробником). "Індивідуалізм" вітчизняній ментальності перших десятиліть незалежної України є неоднозначний та суперечливим за своєю сутністю, але таким, що неухильно трансформує на своїх засадах економічну ментальність людини. За умов руйнування колективістського суспільства, в умовах соціально-економічної кризи для широких мас населення створюється ситуація необхідності індивідуальних зусиль окремої людини, спрямованих на покращення свого економічного становища і досягнення певного соціального статусу. Відбувається процес становлення "вільної людини" у "вільному суспільстві", з'являються передумови формування соціокультурної позиції виділеності окремої людини як суб'єкта суспільного процесу, – а за цим мають прийти економічний ринок, політичний й духовний плюралізм, індивідуалізм як принцип стосунків окремої людини із суспільством та світом, і, отже, починають формуватися специфічні риси цивілізованої ринково-спрямованої економічної ментальності, в якій зміни відбуваються перш за все. У новій суспільній реальності зароджуються нові норми і правила, необхідні для життєдіяльності, усі чіткіша проявляються ментальні обриси сучасних алгоритмів соціально-економічної поведінки людей.

Висновки

Економічна ментальність є узагальненим вираженням соціально-економічного (господарського) досвіду народу. Наявність культурних засад ринкової економіки є чи не важливішою за сам ринок, а культурні передумови можливості ринкової свідомості мають корені, перш за все, в особливостях ментальності народу. Саме історико-культурний підхід – через "менталітет", "ментальність" – дозволяє вийти на певні рівні опису соціально-економічних процесів в новітній Україні, дає можливість проникнути у глибину суспільної реальності, подолати занадто спрощене бачення соціальних (й економічних) процесів, збагнути корені національних правил економічних суспільних ігор та уявлень, які існують у свідомості та самосвідомості членів українського суспільства щодо цих ігор. Він дозволяє інтегрувати соціальну філософію, соціологію, культурологію, національну психологію й найновітніші методи дослідження соціальних та індивідуальних установлень і мотивів людей в єдиний міждисциплінарний підхід для виявлення реальних соціальних

механізмів й закономірностей соціально-економічного суспільного життя України. У визначенні сутності, зокрема, соціально-економічної національної ментальності слід зауважити таке:

1. Український народ, що є нащадком прадавніх культурних традицій, психічно асимілює та синтезує різні культурні традиції мислення, є народом найрізноманітнішого духовного досвіду. В українській соціально-економічній свідомості відображена ментальна культура, що реалізується у пошуку універсальних засад людського буття, у вільному творчому підході до життя. В українській економічній ментальності, як "дусі народу", сконцентровані фундаментальні психологічні риси, здатні, при потребі, проявитися в усіх *соціально-економічних*, політичних та культурних реаліях буття.

2. Економіку (правила гри у національній економіці) формують відповідні інститути суспільства. Їх вплив є суттєвим на поведінку й соціальне мислення суб'єктів економічних відносин. Проте самі ці суспільні інститути також формуються національною історією. Люди обирають їх під диктовку традиції, певних соціальних норм, особливостей внутрішньо-економічного розвитку країни. Отже, потреба у вивченні проблематики ментального, що є підґрунтям взаємозв'язку названих процесів, є очевидною.

3. Ефективність національних суспільних практик у господарській (соціально-економічній) сфері визначається також й соціокультурним контекстом, за яким захований ментальний контекст, коли пересічний громадянин певним чином оцінює соціально-економічну ситуацію у суспільстві і відповідним чином діє у цій ситуації.

4. Спеціальні соціально-філософські й соціологічні дослідження на вітчизняному ґрунті здатні оживити національну традицію, запобігати неефективному некритичному запозиченню іншо-культурних елементів суспільно-економічного розвитку. Разом з тим порівняльний аналіз схожих та відмінних фактів соціально-економічних реалій інших країн робить вітчизняну науку більш сприйнятливою до складності й багатоманітності норм, цінностей, інститутів і соціальних структур сучасного суспільного життя та до взаємозв'язку різних форм соціально-економічної поведінки людей за сучасних умов, коли нехай й "чужі" ментальні утворення набувають у ситуації України нового змістовного забарвлення.

Перспективи подальших досліджень:

Можна говорити про ментальність буржуа і пролетарія, аристократа й простолюдина, дореволюційну й радянську, авторитарну й демократичну. Але, окрім такого "функціонального" розподілу ментальності за певними її "видами", цікавим видається дослідити складний феномен української національної ментальності, зокрема, на предмет відшукування у ній певних властивостей, характеристик, цілих структурних і змістовних блоків щодо рис так би мовити ринковості, підприємницького спрямування, привертності сучасним моделям

економічної поведінки. У суспільній ситуації сучасної України таке питання, безперечно, викликає інтерес та має стати предметом широкого кола досліджень.

Джерела

1. Феномен нації: основи життєдіяльності / [Додонов Р.О., Ігнатів В.О., Моїсеєв І.К. та ін.]; за ред. Б.В.Попова. – К.: Товариство "Знання", КОО, 1998. – 264 с.
2. Философский энциклопедический словарь / [Сост. Губский Е.Ф., Кораблев Г.В., Лутченко В.А.] – М.: ИНФРА-М, 1997. – 576 с.
3. Современная западная философия: Словарь / [Сост. Малахов В.С., Филатов В.П.] – М.: Политиздат, 1991. – 414 с.
4. Латинско-русский словарь / Сост. Малинин А.М. – М.: ГИС, 1961. – 763 с.
5. Соціологія: терміни, поняття, персоналії / За заг. ред. Пічі В.М. – К.: Каравела; Львів: Новий Світ-2000, 2002. – 480 с.
6. Проблеми теорії ментальності / [Попович М.В., Кисляковська І.В., Вяткіна Н.Б. та ін.]. – К.: Наукова думка, 2006. – 403 с.
7. Злупко С.М. Новаторство Михайла Туган-Барановського // Шлях перемоги. – Львів. – 1995. – 14 січня. – С. 7.

Стаття надійшла 27.04.2009 р.